

АНОТАЦІЯ

Лозовицька (Шимків) Я. В. «Українські прислів'я та приказки: генеза жанру». *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 035 Філологія. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023.

У дисертації досліджено джерела походження українських прислів'їв і приказок.

Серед численних жанрових модифікацій малої фольклорної прози особливе місце належить пареміям, складній і багатовимірній генетичній одиниці, яка виробила розгалужену систему жанрових модифікацій (прислів'я, приказки, примовки, порівняння, прикмети та ін.). Паремії постійно перебувають у розвитку, а відтак зазнають суттєвих змін. Найскладнішим аспектом у вивченні прислів'їв і приказок є їх генетичний аналіз. Питання походження паремій полягає в окресленні продуктивних шляхів поповнення прислівного репертуару. Виробилося три магістральні лінії формування паремій: узагальнення, міжжанровий перехід та факультативність. Кожен із окреслених шляхів у роботі докладно розглянуто. Джерельною базою дослідження стали збірники прислів'їв та приказок, серед яких тритомний корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки», збірка Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», колекція Григорія Ількевича «Галицькі приповідки і загадки», а також фольклорні твори (байки, анекдоти, казки, народні оповідання), що редукувалися до короткого і лаконічного вислову – прислів'я.

У першому розділі «Розвиток української пареміології та пареміографії: історія, проблеми, перспективи» окреслено основні етапи дослідження проблеми походження українських прислів'їв та приказок. Враховано найважливіші напрацювання вчених-фольклористів, які зосередили особливу увагу на жанрі, що характеризується чіткістю, лаконізмом, глибиною думки, інформативністю, конденсованістю, довершеністю вислову, дидактичністю.

Починаючи від зародження пареміології як науки (йдеться про кінець XVIII століття), питання генези жанру щоразу поставало як актуальне, однак не отримувало належного розв'язання. І це зрозуміло, адже означена квестія вимагає скрупульозної дослідницької роботи, оскільки передбачає виявлення складних міжжанрових контактів. Лише через добре знання фольклорно-літературних джерел можна вийти на встановлення істинного джерела прислівного вислову.

У пропонованому розділі проаналізовано праці тих учених-фольклористів, які шукали шляхи розв'язання проблеми. Напрацювання Григорія Ількевича, Олександра Шишацького-Ілліча, Матвія Номиса, Павла Чубинського, Івана Франка та ін. враховано першочергово. Зазначено, що початкові спроби відкрити завісу на механізми формування корпусу паремійних текстів було здійснено у формі ремарок. Упорядники збірників паремій не обмежувалися лише публікацією відповідного твору, а супроводжували його кваліфікованим коментарем, де між іншим почали вказувати на можливе джерело виникнення паремії. Так у збірнику Григорія Ількевича навпроти окремих зразків з'явилися вказівки на кшталт «казка». Тобто дослідник зазначав, що саме з казки викристалізувалася приповідка. У дальших студіях якість коментування зростала.

Своєрідним вершинним досягненням національної пареміології, зосібна у питанні генези жанру, став тритомний корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки», де науковець зі знанням справи підійшов до представлення проблеми і окреслив широкий діапазон фольклорних матеріалів, які оприявнювали витоки багатьох популярних прислів'їв і приказок.

Володимир Гнатюк – фольклорист, який зробив вагомий внесок у поступ українського анекдотознавства, видавши збірку «Галицько-руські анекдоти» (налічує понад 600 зразків жанру), що й досі залишається найповнішим зібранням українського народного дотепного слова. На прикладах творів народної гумористики дослідник зумів унаочнити тенденцію переходу анекдоту в коротку формулу народної приповідки.

Продовжив студії своїх колег і Михайло Грушевський. Учений зокрема підтримав Франкові тези щодо генези українських приповідок, а відтак і сам засвідчив явище стягнення великих за обсягом творів до коротких прислів'їв та приказок.

На пізнішому етапі вивчення жанру вельми цінними були міркування Михайла Пазяка. Він вважав, що жанр сформувався в тому числі й на основі народних вірувань, заклинань і замовлянь, що втратили свій початковий магічно-сакральний заряд. Звісно, дослідник потверджував зв'язок прислів'їв із піснями, казками, оповіданнями, анекдотами та ін. У сучасній фольклористиці питання генези приповідок артикулюють не надто часто, тому актуальною є потреба її концептуального осягнення.

Слід наголосити, що композиційна модель паремій разом із їх інтонаційно-ритмічним укладом є важливим засобом реалізації естетичної функції у творах окресленої формації. Поетикальна своєрідність (вона безпосередньо пов'язана із генезою жанру) – вагомий критерій дослідження паремійного матеріалу, що переплітається з етноестетикою в контексті визначення мистецької вартості прислів'їв та приказок.

У другому розділі «Генеза прислів'їв і приказок: шляхи поповнення паремійного фонду» простежено процес активного обігу прислів'їв і приказок. Суть полягає в тому, що, виникнувши в певний історичний період, та чи інша паремійна одиниця, згодом «обростає» новими значеннями, за нашаруваннями яких годі дошукатися першоджерела. Тому для віднайдення цього першоджерела існує певний спосіб, який передбачає шлях міжжанрового переходу, тобто процес, як прислів'я може утворюватися від інших жанрів.

Міжжанровий перехід – це вибір центрального елемента потенційної паремії на основі іншого жанру. Творення прислів'їв і приказок відбувається через стягнення до окремого смислогенеруючого висновку. Паремії, що утворені шляхом міжжанрового переходу, акумулюють в собі найприкметніші риси першоджерела, частково перебирають на себе його функціональне навантаження, формуючи zarazом власну жанрову автентичність.

Для практичної ілюстрації схеми міжжанрового переходу увагу зосереджено на таких жанрах, які сконденсувалися до однієї лаконічної фрази: анекдот, байка, казка, народне оповідання, колядка, а також враховано й книжні джерела і типовість ситуацій. На цих прикладах вдається добре простежити процес редукції більшого за обсягом твору до однієї короткої та змістовної фрази.

Те, що ми сьогодні називаємо прислів'ями і приказками, є у відповідний спосіб (за законами жанру) оформленим спостереженням за певними, як правило, типовими життєвими явищами. Дедалі частіше людина виявляла бажання закріпити здобуті навички й досвід у лаконічній фразі, яку легко запам'ятати та відтворити. Таку важливу функцію почали виконувати прислів'я та приказки. Практичний досвід наших предків вельми органічно «перетікав» у формули прислів'їв та приказок і виокремлювався в розлогий пласт народної словесності. Прості і лаконічні, влучні й мудрі вислови стали до душі й письменникам, тому можна простежити, як активно автори вплітали паремії у свої художні твори. З часом навіть зміст самого твору стирався з пам'яті, а фінальний вислів продовжував «працювати» самостійно. Те саме стосується життєвих ситуацій, коли сказане стає вербальним узагальненням і вживається на позначення типових обставин.

Жанр анекдоту містить смислове ядро, що зосереджене в кінцевій фразі. Властиво, саме фінальна дотепна фраза найчастіше (внаслідок постійної відтворюваності твору) починає функціонувати самостійно, набуваючи ознак паремії. Прислів'я як пуант певного сюжету поступово втрачає первісний тісний контакт із першоджерелом та формує свою самостійну значеннєву палітру.

Казка, особливістю якої є ідеальний герой, однозначність у розмежуванні добра і зла, морально-етичні засади, є одним із фундаментів, що служить для паремійного текстоутворення. У «Галицько-руських народних приповідках» Іван Франко виокремив значне число прислівних творів, які з'явилися внаслідок редукції казок, це лаконічні шаблонні формули, що переходять у

широко вживаний приповідковий репертуар. Ініціальні, медіальні та фінальні казкові фрази увійшли в мовлення як самодостатні вислови.

Байка – ще один жанр, який має тісний зв'язок з пареміями. Цей пласт літератури і фольклору досліджував Олександр Потебня, він вважав, що байки нерідко акумулюють основну жанрову енергію в коротких і дотепних фінальних фразах, які згодом «відщеплюються» і починають функціонувати самостійно, поповнюючи паремійний фонд. У байці, як і в прислів'ях, на перший план виходить алегоризм, розвивається переносне значення, що зумовлює розгортання широкого поля інтерпретацій.

Народне оповідання – жанр, який повноцінно реалізується в розмові. Оповідання як пласт уснословесної творчості, з якого «впливає» чимало приповідок, розглядав Іван Франко систематично. Спорідненість оповідань та паремій виявляється не тільки в прагненні тонко і точно узагальнити життєву історію, а й у належності обох генетичних одиниць до єдиного типу розмовних жанрів, які актуалізуються і повноцінно реалізують свій потенціал лише в контексті бесіди. Прикметно, що у розгорнутих Франкових ремарках окреслено тісний генетичний зв'язок прислів'їв та приказок із народними оповіданнями.

Народна календарно-обрядова творчість (колядки, щедрівки, веснянки, гаївки та ін.) також є джерелом поповнення приповідкового фонду. Найчастіше через стягнення колядкових текстів у прислів'ях конденсується тема прославлення господаря, побажання доброго урожаю та доброї долі.

Ключові слова: фольклор, українська фольклористика, література та міфологія, паремія, міжжанровий перехід, паремія, генеза, казка, оповідання, наратив, анекдот, колядка, народна пісенність, поетика прислів'їв і приказок, «Етнографічний збірник» Івана Франка, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський.

ABSTRACT

Lozovytska (Shymkiv) Ya. V. «**Ukrainian proverbs and sayings: the genesis of the genre**». *Qualifying scientific paper on manuscripts rights.*

Dissertation for obtaining the scholarly degree of Doctor of Philosophy in Knowledge Field 03 “Humanities”, Specialty 035 “Philology”. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2023.

The dissertation focuses on the sources of the origin of Ukrainian proverbs and sayings.

Among many genre modifications of small folk prose, paremias deserve special attention, as they are complex and multidimensional genre units that contributed to a comprehensive system of genre modifications (proverbs, sayings, similes, omens, etc.). Paremias are constantly evolving, which means that they keep changing. The most difficult aspect of studying proverbs and sayings lies in analysing them genetically. The question of the origin of paremias deals with the description of productive ways of replenishing the proverbial repertoire. Three main ways of creating paremias are identified: generalising, cross-genre transition and optionality. Each of these paths is the subject of a detailed study in the dissertation. The research is based on collections of proverbs and sayings, including the three-volume corpus “Folk Proverbs of Halychyna Ukrainians” by Ivan Franko, Matviy Nomys’s collection “Ukrainian proverbs, sayings and the like”, Hryhoriy Ilkevych's collection "Proverbs and Riddles from Halychyna", as well as folklore pieces (fables, jokes, fairy tales, folk tales) reduced to a short and laconic expression, i.e. a proverb.

The first chapter "Development of Ukrainian paremiology and paremiography: history, problems, prospects" outlines the main stages of research into the origins of Ukrainian proverbs and sayings. It takes into account the main achievements of folklorists who paid special attention to this genre, which is characterised by clarity, laconicism, depth of thought, informativeness, condensation, completeness of expression and didacticism. Since the birth of paremiology as a science (around the late eighteenth century), the question of the origin of the genre has always been raised as a matter of urgency, but has never been properly resolved.

This is understandable, because this question requires meticulous research, as it involves the identification of complex cross-genre contacts. Only a good knowledge of folklore and literary sources makes it possible to determine the true origin of a proverb.

The proposed section analyses the works of those folklorists who sought ways to solve this problem. First of all, the works of Hryhoriy Ilkevych, Oleksandr Shyshatskyi-Illich, Matviy Nomys, Pavlo Chubynskyi, Ivan Franko and others are considered. The first attempts to unveil the mechanisms of forming the paremic corpus were made in the form of notes. The compilers of paremic collections did not limit themselves to the publication of a single unit, but accompanied it with a qualified commentary in which, among other things, they began to indicate the possible source of the paremia's emergence. In the collection of Hryhoriy Ilkevych, for example, instructions such as "fairy tale" appeared opposite individual specimens. That is, the researcher's conclusion was that it was from the fairy tale that the proverb got crystallised. In further studies, the quality of the commentary improved. Ivan Franko's three-volume corpus "Folk Proverbs of Halychyna Ukrainians" was a kind of peak of national paremiology, especially on the question of the genesis of the genre, where the researcher approached the problem and outlined a wide range of folklore materials that revealed the origins of many popular proverbs and sayings.

Volodymyr Hnatiuk was a folklorist who made a significant contribution to the development of Ukrainian jokes by publishing the collection "Ukrainian Jokes from Halychyna" (over 600 samples), which is still the most complete collection of Ukrainian folk witticisms. Using examples from folk humour, the researcher was able to visualise the tendency of transforming a joke into a short formula of a folk tale.

Mykhailo Hrushevskyi also continued the studies of his colleagues. In particular, he supported Franko's theses on the genesis of Ukrainian fairy tales, and thus he testified to the reduction of large works to short proverbs and sayings.

Mykhailo Paziak's reflections were very valuable at the later stage of the study of the genre. He believed that the genre was created on the basis of folk beliefs, spells and incantations, which had lost their original magical and sacred function. Of course, the researcher confirmed the connection of proverbs with songs, fairy tales,

stories, jokes, etc. In modern folklore studies, the question of the genesis of fairy tales is not too often articulated, so the need for its conceptual understanding is topical.

It should be emphasised that an important means of implementing the aesthetic function in proverbs is the compositional model along with their intonation and rhythmic structure. Poetic originality (directly related to the genesis of the genre) is an important criterion for the study of paremic material, intertwined with ethno-aesthetics in the context of determining the artistic value of proverbs and sayings.

In the second chapter "The genesis of proverbs and sayings: ways of replenishing the paremic fund", the process of the active circulation of proverbs and sayings is traced. The point is that, having emerged in a given historical period, a given paremic unit later "acquires" with new sense, the layers of which can be used to find the original source. Thus, in order to find this original source, there is a certain method that involves the path of cross-genre transition, i.e. the process of how a proverb can be formed from other genres.

A cross-genre transition is the selection of a central element of a potential paremia on the basis of a different genre. The creation of proverbs and sayings takes place under the pressure of a separate, meaningful conclusion. Paremiads formed through cross-genre transition accumulate the most salient features of the original source, partially take over its functional load, and at the same time form their own genre authenticity.

For a practical illustration of the scheme of cross-genre transition, attention will be focused on the following genres, condensed into one concise phrase: jokes, fables, fairy tales, folk tales, carols and book sources and typical situations will also be considered. These examples clearly illustrate the process of reducing a larger piece to a short and meaningful phrase.

What we today call proverbs and sayings are observations of certain, usually typical, phenomena of life, framed in a certain way (in accordance with the laws of the genre). More and more often, people want to summarise their knowledge and experience in a concise phrase, easy to remember and reproduce. Proverbs and sayings began to fulfil such an important function. The practical experience of our ancestors "flowed" organically into proverbs and sayings, forming a vast layer of folk

literature. Authors also liked simple and concise, apt and wise sayings, so it is possible to trace how authors actively incorporate paremias into their writings. Over time, even the content of a literary piece was erased from memory, and the final phrase started "working" independently. The same applies to situations in life, when what is said becomes a verbal generalisation and is used to describe typical circumstances.

The genre of the joke contains a semantic core that is concentrated in the final phrase. In fact, it is the final phrase of the joke that most often (due to the constant reproducibility of a text) begins to function independently, acquiring signs of paremia. A proverb, as the point of a certain story, gradually loses its initial close contact with the original source and forms its own independent palette of senses.

The fairy tale, which is characterised with an ideal hero, a clear distinction between good and evil, moral and ethical principles, is one of the bases for paremic texts. In "Folk Proverbs of Halychyna Ukrainians", Ivan Franko highlighted a significant number of proverbial pieces created as a result of the reduction of fairy tales: these are laconic, formulaic expressions that become a widely used fairy tale repertoire. Initial, middle and final fairy tale phrases entered the language as self-sufficient expressions.

Another genre closely related to paremias is the fable. Oleksandr Potebnia, who studied this layer of literature and folklore, believed that fables often accumulate the main energy of the genre in short and witty final phrases, which later "split off" and begin to function independently, replenishing the paremic fund. In fables, as in proverbs, allegorism comes to the fore, metaphorical meaning develops, leading to the development of a wide field of interpretation.

The folk tale is a genre that is fully realised in conversation. Ivan Franko systematically considered stories as a layer of oral creativity from which many fables "emerge". The kinship of stories and paremias is manifested not only in the desire to summarise the life story in a subtle and precise way, but also in the fact that both genological units belong to a single type of conversational genre, which reaches its full potential in the context of conversation. It is noteworthy that Franko's extensive remarks outline the close genetic relationship between proverbs and folk tales.

Another source of replenishment of the proverb fund is in folk calendar rituals (winter carols and spring dance songs). The most common proverbs, based on the collection of carol texts, condense the theme of glorification of the host. They wish for a good harvest and good fortune.

Key words: folklore, Ukrainian folkloristics, literature and mythology, paremia, cross-genre transition, genesis, fairy tale, story, narrative, joke, carol, folk song, poetics of proverbs and sayings, "Etnohrafichnyi zbirnyk" of Ivan Franko, Volodymyr Hnatiuk, Mykhailo Hrushevskiy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шимків* Я. Шляхи поповнення паремійного фонду: історія дослідження питання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2021. С. 146–153.
2. Шимків Я. До проблеми міжжанрових взаємозв'язків у фольклорі: анекдот – прислів'я. *Закарпатські філологічні студії. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2021. Вип. 18. С. 310–316.
3. Шимків Я. Питання походження паремій у фольклористичних студіях Івана Франка. *Закарпатські філологічні студії. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2022. Вип. 25, Т. 2. С. 241–248.
4. Шимків Я. З історії розвитку пареміології в Україні: питання походження приповідок у працях Григорія Ількевича та Івана Франка. *Волинська філологічна: текст і контекст*. Вип.35. 2023. - С.275-290.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Шимків Я. Франкова концепція походження паремій: міжжанровий перехід. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań. 2022. Zeszyt X/2. S. 57–71.

Наукові праці, які додатково відображають результати наукової роботи:

1. Шимків Я. В. Дохристиянський світ українського фольклору: знахідки Івана Денисюка. *Українське літературознавство*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. Вип. 85. С. 364–371.
2. Шимків Я. В. Особливості релігійного синкретизму в українських колядках і щедрівках. *Vivat Academia*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Вип. 4. С. 80–91.

* Шимків Я. В. – дівоче прізвище здобувачки Лозовицької Я. В.